

Swietłana M. Tołstaja
(Moskwa)

MAGICZNE FUNKCJE NEGACJI W TEKSTACH SAKRALNYCH*

Konstrukcje przeczące, używane w tekstach o podwyższonej „mocy illokucyjnej” (zażegnaniach, zamawianiach, zaklęciach, przekleństwach, formułach apotropeicznych, rytualnych dialogach itp.) stają się środkiem „oddziaływania na stan rzeczy”. Poza podstawową funkcją gramatyczną i znaczeniem „nieprawda, że”, negacje w tego typu tekstach zyskują trwałe konotacje kulturowe o charakterze mitologicznym. Są to: a) magiczne unicestwienie złych mocy: choroby, uroku, czarów; b) oznaczanie „tamtego świata” (jego cechami są: nie-byt, nie-zjawianie się, nie-dzianie się, nie-miejsca, nie-czas); c) ujawnianie dystansu mówiącego do autora i prawdziwego wykonawcy aktu; d) sygnowanie obecności czarnej magii.

W tekstach sakralnych negacja jest chwytem magicznym i odmianą „magii językowej”. W akcjonalnym kodzie kultury odpowiadają jej czynności rytualne, symbolizujące unicestwienie lub wygnanie siły nieczystej. Jeśli negacja staje się znakiem „tamtego świata”, paralelną wobec niej czynnością jest odwracanie przedmiotów.

Przedstawione w tym artykule uwagi będą dotyczyć pragmatyki negacji (1), tzn. tego, w jakich celach używa się konstrukcji przeczących w sakralnych tekstach folkloru: zażegnaniach, zaklęciach, formułach apotropeicznych, przekleństwach itp. Ponieważ teksty te odznaczają się podwyższoną „mocą illokucyjną”, albowiem nie tylko mają one oddziaływać na rzeczywistość, lecz oddziaływanie to za każdym razem ma rozstrzygać o życiu bądź

* Oryginał rosyjski: *Magičeskie funkcii otricanija v sakralnych tekstach*, „Slavjano-vedenie” 1996, nr 1, s. 39-43.

śmierci — dlatego też poszczególne składniki tych tekstów, zazwyczaj zupełnie neutralne, pozbawione nacechowania pragmatycznego, umieszczone w tak silnym polu oddziaływania, zyskują pewien „ładunek”, stając się jednym z instrumentów oddziaływania na stan rzeczy. Podobne, wychodzące poza ramy gramatyki funkcje pragmatyczne, mogą uzyskiwać takie kategorie gramatyczne, jak liczba, rodzaj i czas czasowników, a także niektóre konstrukcje syntaktyczne, zwłaszcza wyliczenia i in. (o rodzaju rzeczowników w tym aspekcie patrz (2), (3)). Negacja może się przy tym zamieniać w odrębny akt mowy lub w specjalny chwyt magiczny, świadomie wykorzystywany dla osiągnięcia określonego celu, najczęściej ochrony.

Przed przystąpieniem do analizy kilku spośród takich funkcji negacji należy stwierdzić, że teksty, o których tu mowa, odznaczają się szczególnym nasyceniem konstrukcjami przeczącymi, co jest konsekwencją ich głównie ochronnego przeznaczenia i związanej z tym konieczności przeciwdziałania siłom szkodzącym ludziom, knującym przeciwko nim. Por. np. białoruskie zażegnywanie, w którym spotykamy 11 przeczeń:

„К кароўцы саджуся, нікога не баюся — ні змея-чарадэйніка, ні змяі-чарадэйніцы. Я ім камянем зубы павыбью, а пяском вочы засыплю, штоб чарадэйнік і чарадэйніца к маёй скаціны не падашлі, у маёй скаціны малака не ўзялі: ні ў полі, ні ў доме, ні на дарозе, ні на раду, ні на хаду”. (4, nr 103)

Oczywiste jest, że w innych tekstach, np. w tzw. „dobrych życzeniach” („благопожеланиях”), częstotliwość konstrukcji przeczących będzie znacznie niższa. Wszystko to, rzecz jasna, nie znaczy, że w zażegnaniach i zaklęciach negacja nie jest wykorzystywana w swych normalnych funkcjach gramatycznych i w swym podstawowym znaczeniu „nieprawda, że”, lecz nawet takie „neutralne” wypadki negacji nierzadko zyskują tu trwałe konotacje kulturowe o charakterze mitologicznym. Pierwszą, najogólniejszą i najważniejszą funkcją negacji w zażegnaniach i zaklęciach jest magiczne unicestwienie złych mocy: choroby, uroku, czarów. Negowanie tych mocy pojmowane jest jako ich unicestwienie lub usuwanie. W formie jawnej wyraża się to w tekstach adresowanych wprost do tych złych mocy, w których występuje negacja przypredykatywna:

„Урок и спуд, тут табе не хадіць, сэрца не знабіць”, (4, nr 906)

[do zwichnięcia]: „Тут табе не бываць, тут табе не гуляць і рабе божай Ганне касцей не ламаць, гарачай крыві не разліваць, сэрца не знабіць, беллага цела не пушыць, не таргаць, не калоць, не балець, а навек занямець”. (4, nr 523) itp.

Występują tu bezpośrednie rozkazy „nie być”; w ten sposób ogólne znaczenie negacji „nieprawda, że” zostaje zastąpione znaczeniem ‘niech tego nie będzie, tego ma nie być’. Lecz taką samą funkcję i semantykę mogą mieć

также преченія формалне неадносячы ся да вiновайцiв нiшчэсць, але да iннх кампантiв тэксту, навет да помачнiкiв i аброўцiв, атрыбуцiв локатывнх i тэмпiралнх iтп. Ота прыклады агульнага преченiя-унiцэствiенiя праз негачыю мяйсца:

„Гад-змяя Шкурлупея. . . ня будзецъ вам памесця нiгдзе — нi ў грудзi, нi ў нары, нi на сухапуццi. У грудзi я цябе агнём спяку, у нары перунам заб’ю, на сухапуццi вадой заллю. . .”; (4, нр 307)

Я, раб божы, я цябе вупрашаю, я цябе высылаю iз касцi, iз мацэй, iз ясных вачэй, iз буйнай галавы, iз рацiвага сэрца, iзу ўсiх жыл, iзу ўсiх палусустаў, штоба раб божы балець перастаў”. (4, нр 107)

W ostatnim z powyższych przykładow mamy semantyczną negację, której formalnym wykładnikiem jest czasownik *высылаю* ‘wysłał’, a zatem ‘czynię tak, by cię nie było (w wymienionych miejscach)’. Innym sposobem unieczestwienia jest negacja czasowa, tj. jakby usunięcie złej mocy poza czasową strukturę bytu:

„i на гэту пару вячэрняй i утрэнняй зары не бываць нi маладзiком, нi сходам”. (4, нр 741)

„Дзiце, кароўкiны ўроцы, на мхi, на балоты, на нiцыя лозы каменне гладаць i ваду хлiбаць, каб у кароўкi ўроцам не бываць нi ў маладзiку, нi ў вiташку, нi ў круглым гадку. Уроцы, уроцы, гарыце на агнi. Амін.” (4, нр 274)

Podobne formuły преченiя-унiцэствiенiя становiя як гдыбы негатыўнаю рамэю цэлага тэксту. Абсалютнасць преченiя падкрэслана jest часта ўжыванымi в тэкстах замавiань i заклеч конструкцыямi вылiчэнiя, бэдачымi не чым iннм, як развiнiетымi спiсамi склалачымi ся на агулнэ семантыкэ выразiв абсалютне негуючых тыпу *nigdzie, nigdy, nikt, zaden*. W бiалорускiм оdcзынiанiу уроку спатыкамы такiе вылiчэнiя прерiзнэго родзaju: колорыстычны, локатывны, родзiнны, тэмпiралны, астранамiчны, анатомiчны, зоологiчны iтп.:

„Царыца-вадзiца, . . . абмый i сцалi рабу гэту нядужную — ад першага вока аднавокага, i ад карага, i ад ярага, i ад беллага, i ад шэрага; ад стрэчнага, ад пупярэчнага, ад падзiўнага i пасьмешнага, ад падумнага i пагляднага, ад прыгаворнага i наброднага; . . . ад вадзянога i сухавейнага, . . . i светавога, i агнявога, i гаравога, i палявога; цi схода, цi маладзiка, цi падпоўня; ад часiны, ад хвiлiны, i дзэннага, i ночнага, i ранняга, i вячэрняга, i паўночнага, i паўдзэннага; . . . цi панскага, цi цыганскага, цi дзякоўскага, цi жыдоўскага; цi мушынскага пад вянцом, цi жаноцкага пад чапцом, цi хлапецкага пад шапачкай, цi дзавоцкага пад завіткай, цi ўдовiна, цi ўдаўцова, цi дзядова, цi бабiна, цi бацькiна, цi маткiна, цi братава, цi сястрына, цi дзядзькiна, цi цёткiна, цi ад старых старыкоў, ад старых старушак, ад ведзьмiнскiх i чараўнiцкiх. . . Выходзiця вы, зглаз-уроки, з раба гэтага нядужнага, з буйнай галавы, з жоўтага мора, з беллага лiца, з ясных вачей, з чорных бравей, з слухавых вушэй, з веявых наздрей, з рацiвага сэрца, з сiльнага жывата, з чорнай печанi, з беллага лёгкага, з гарачай крывi, з пальчыкаў, з сустаўчыкаў, з русых кос. . .” (4, нр 872)

Takie konkretne, „indukcyjne” wyliczenia zapewne wykazują większą siłę magiczną, aniżeli odpowiadające im słowa i wyrażenia „absolutne”; dlatego właśnie one dają gwarancję całkowitego uwolnienia od niebezpieczeństwa. Na miejscu wyliczeń „indukcyjnych” mogą być używane ekwiwalencyjne treściowo konstrukcje z antytezą, np. ros. „суженый и несуженый”, „горы и доли”, „живое и мертвое”, serbs. „знамо и незнамо”, „венчано и невенчано” itp.

Drugą funkcją negacji w zażegnaniach i podobnych do nich tekstach sakralnych są oznaczenia „tamtego świata”. Tu już przeczenie nie jest unicestwieniem, lecz znakiem „odwrotności”: wszystko, co swoiste dla ziemskiego świata, świata życia, znajduje tu swój negatywny, odwrotny korelat w świecie pozaziemskim, figurujący w omawianych tu tekstach jako miejsce, do którego wyganiane są choroby i inne złe moce. Sposób ich unieszkodliwienia polega w tym wypadku na tym, że lokalizowane są w świecie „ze znakiem minus”, niemającym żadnych punktów styczności ze światem realnym. Standardowymi cechami tego pozaziemskiego świata są nie-byt, nie-zjawianie się, nie-działanie, nie-miejsca, nie-czas itp. W serbskim tekście zażegnania gradobicia chmura gradowa odsyłana jest „na pustą górę galilejską, gdzie słońce nie świeci, deszcz nie pada, wiatr nie wieje, gdzie nie ma małych dzieci, nie ma bydła, nie ma koźląt, nie ma jagniąt, nie ma prosiąt” itd. (5, nr 605), a złe „babice”, szkodzące rodzącym matkom i noworodkom, wysyłane są na mityczną „górną Kalewską”, gdzie nie tylko nie ma żadnych znaków ziemskiego życia („koguty nie pieją, ludzie nie gwarzą, dzieci nie płaczą, kozy nie meczą”), lecz także naruszony, odwrócony jest wszelki porządek ludzkiego bytowania: „tam dziewczyna bratu dziecko urodziła, bez księdza jego ochrzciła, bez powijaka zawinęła” (5, nr 134). W białoruskim odczynianiu wściekliczny pozaziemski świat opisywany jest tak:

„Я табе хлеб нагавару ад шалёнага сабакі і кусакі. І шалёных сабак зганю я за шчырыя бары, за цёмныя лясы, за мхі, за балоты, за гнілыя калоды і за лютыя воды, а дзе людзі ня ходзюць і зверы ня бегаюць, і пціцы ня лятаюць; там ня слышна ні кароўскага рыку, ні пятаховага крыку — там ім прападаць, шалёным сабакам і кусакам, і назад не ўзвращацца”. (4, nr 432)

W innym podobnym tekście tamten świat — to świat, gdzie „і сонца не грэець, і месяц не свеціць, і звёзды не глядзяць” (4, nr 443). Lecz najczęściej spotyka się opisy tamtego świata jako miejsca pozbawionego dźwięków życia, milczącego, niemego, np. „gdzie kogut nie pieje, gdzie pies nie szczeka, gdzie kot nie miauczy, gdzie krowy i byki nie muczą, gdzie owce nie beczą, gdzie nie ma kościoła, i kościelnego dzwonu nie słyhać” (5, nr 94).

Negatywne wyliczenia kreujące obraz pozaziemskiego świata mogą być mniej lub bardziej szczegółowe; możliwe są także uogólniające formuły typu

serbskiej „Idź tam [na rzekę galilejską] gdzie nie ma kościoła, gdzie księża nie wygłaszają kazań... gdzie nigdzie niczego nie ma” (5, nr 102, analog. nr 606).

Często wykorzystywane jest także przeczenie *implicite*, zawarte w takich elementach, jak milczenie, pustka, bezruch.

Inna jeszcze, trzecia funkcja negacji pojawia się w formułach, które można nazwać „formułami dystansu”. Jest to bardzo charakterystyczna dla zamawiań i zaklęć figura retoryczna, związana z komunikacyjnymi właściwościami tekstów sakralnych, a konkretnie z tym, że nadawca tych tekstów, czyli osoba, która wygłasza formuły zamawiania, nie uważa się za autora tekstu, a nawet za prawdziwego jego wykonawcę (tak samo, jak nie uważa się za „autora” towarzyszącego tekstowi rytuału magicznego). Znachor, „szeptun” jest świadom swej zastępczej roli, pośredniczenia między bóstwem i siłą wyższą wraz ze swym pacjentem a wyganianą z niego złą mocą. Wiele wschodniosłowiańskich zamawiań kończy się formułą typu ukraińskiej

„Не я говорю, сам Господь говорить, я з словами, а Бог з помоччю”. (6, nr 8350)

czy

„Баба з річчю, Бог з помоччю”. (6, nr 801)

Analogiczne końcówki spotykamy w zamawianiach białoruskich:

„Баба з рачамі, а Гасподзь Бог з помаччу; не я знаю — Гасподзь зная, маць Прачыстая святым сваім духам падыхая, на стану сустаўляя”. (4, nr 801)

Nie tylko słowa, lecz i towarzyszące im obrzędy przypisywane są Bogu: poleskie

„Нэ сама я прыступаю, а сам Господь прыступае, бородивочки забирае, расилае по мохах, по болотах, по пуцах, по нэтрах, на шырокі стэп, на сухи дуб”. (7)

„Не я зачэрчаю, не я загаварую — зачэрчая, загаваруя сам Гасподзь Бог Ісус Хрыстос і Прасвятая маці Багародзіца са ўсімі святымі ангаламі і архангаламі; яна зачэрчая і загаваруя і ўсіх пад зубамі чарвякоў у раба божыя вымарывая”. (4, nr 597)

„Не я гавару — Гасподзь, не мая сіла — Гасподня, не мой дух, а Гасподні”. (4, nr 906)

To samo spotykamy w tekście polskim: „Nie swoją mocą, tylko Boską mocą, Najświętszej Panny i wszystkich świętych pomocą” (8, s. 274). Obok Boga i Matki Boskiej prawdziwym wybawcą i uzdrowicielem może być święty:

„Не сама собою помогаюсь — св. Михайлом-Рахайлом, Божим угодничком, помощничком. Помози, пособи!”. (9, s. 15)

I wreszcie uzdrowicielem może być postać mityczna, taka jak babcia Sołomonida w rosyjskim zamawianiu bezsenności:

„Парю-парю рев-полуношницу. Не я тебя жарю, не я тебя парю; парит, жарит бабушка Соломонида с лёгкими руками, с добрыми делами, на сон, на угомон, на доброе здоровье”. (10, s. 284)

To odżegnywanie się od swoich działań i słów i powierzenie ich zwykle Bogu, a także Matce Boskiej, rzadziej świętym, nierzadko jest wzmacniane początkowymi formułami adresowanymi do Boga z prośbą o pomoc w zamawianiu, np.

„Господы мылостывый! Поможы мени, Матерь Божа, от нежиду (грудницы) шептаты. . .”

Potem następuje zwrot skierowany do choroby:

„Нежыде-нежыдище! И витряный, и позирный, и часовый, и минутный, и хлопьячий, и дивчачый, и чоловичый, и жыночый. . .”

A potem formuła odpędzania choroby:

„Сам Господь вызвав и выкликав ангалив на помич посылав”. (8, s. 251)

Jednak w wielu zamawianiach wygłaszane słowa znachor przypisuje sobie, podczas gdy samo działanie tych słów przypisywane jest Bogu lub Matce Boskiej, np.

„Я з словам, а Божа маць у помачы” (4, nr 525)

„Маі словы, а божэнны дух” (4, nr 684)

„Я з духам, словам, а Гасподзь на помач” (4, nr 902) itp.

Zatem Bogu przypisywane jest działanie, myśli i niekiedy „duch” („не мой дух — божы” (4, nr 1196)), choć częściej ten ostatni przypisuje wykonawca sobie:

„Ад Бога помач, а мой — дух”. (4, nr 1096, 1097)

„Гасподня помач, а я з сваім духам”. (4, nr 1209)

„Ад Госпада Бога помач, а ад мяне дух лёгкі”. (4, nr 925) itp.

„Formuły dystansu” są charakterystyczne nie tylko dla zamawiań, lecz i dla rytualnych słów i dialogów towarzyszących obrzędom („приговоры”), przy czym najwyższymi sprawcami działania są w nich nie tylko Bóg, Matka Boska czy święci, lecz także przedmioty kultu, symbolizujące siłę magiczną. Na Polesiu w wigilię Bożego Narodzenia gospodarz brał miskę z kutią, wychodził na podwórze, obchodził wokół chatę, stukając w ściany. Z chaty pytano, kto tam. Gospodarz odpowiadał: „Сам Бор”. W innej wsi na Polesiu gospodyni pytała z chaty: „Хто там стукое”, na co gospodarz odpowiadał:

„Сам Бог стукуня”. Ten typ dialogu z „odpędzaniem” choroby jest znany w innych regionach Białorusi i Ukrainy. U Rusinów okolic Preszowa gospodarz w domu stukał pługiem i broną, a gospodyni z komory pytała: „Хто там дуркаче?” Gospodarz odpowiadał: „Сам пан Бог вечеряти хоче”. W rytuałach tych inscenizowane jest przybycie Boga na wigilijną wieczerzę (często zresztą zapraszanego za pomocą specjalnych formuł, patrz (11)), podobnie jak w zamawianiach inscenizuje się boskie leczenie. Ponadto w tym apelowaniu do Boga można upatrywać sposobu na sakralizację całego obrzędu. Zapewne tak samo można interpretować wypadki „formuł dystansu” na rzecz przedmiotów. Powszechnie znane są rytualne słowa wypowiedane w Niedzielę Palmową podczas bicia witkami wierzbowymi, por. poleskie:

„Не я бью, верба бье. За тыждень Великдень. Будь здорова, як вода, расти, як верба”.

W okolicach Pskowa, wysyłając swata do narzeczonej, bito go pasem ze słowami: „Не я бью, удача бьет” (12, s. 177). W podobnych wypadkach widoczne jest wyraźnie pragnienie sakralizacji czynności bicia i nadania mu pożądanej siły oddziaływania na obiekt.

I wreszcie czwarta funkcja negacji — funkcja znaku czarnej magii. I tak, aby rzucić urok, odmawia się modlitwę „Ojcze nasz”, dodając do każdego słowa przeczenie: „Nie ojcie, nie nasz...” Analogicznie tradycyjnemu początkowi rosyjskich zamawiań „Стану я, раб божий (tu imię), благословясь, пойду перекрестясь, из избы дверями, из двора воротами, выйду в чистое поле...” odpowiada antypoczątek z użyciem przeczeń: „Стану... не благословясь, пойду, не перекрестясь, из избы не дверьми, из двора не воротами” itd. W znanej książce Galkowskiego przytacza się następujący ciekawy tekst testamentu, jaki ojciec pozostawia synowi (XVIII w.), ostrzegając go przed zwracaniem się do czarowników i „szeptunów” i wspominając o „przeczących pismach”:

„Аще, сыне мой, найдет на тя какая беда или болезнь тяжка, не моги ты призывати к себе какова колдуна или шептуна, дьявольскою силою помогающаго. И аще от таковых станет ти что давати ясти или пити, отнюдь не приемли. Или кто от какия-либо болезни, а наипаче от трясовичныя, напишет какое отрицательное письмо и велит тебе съясти, аще и сожженное, отнюдь не яждь” (13, s. 247).

Tak więc przeczenie w tekstach sakralnych można uważać za chwyt magiczny, odmianę „magii językowej” (por. także magię etymologiczną (14), tabuizację, magię imion i nazewnictwa i in.), używaną przy kontaktach z siłą nieczystą i światem pozaziemskim w celach ochronnych. W akcyjnym kodzie kultury tym magicznym chwytom odpowiadają czynności rytualne

symbolizujące unicestwienie lub wyganianie siły nieczystej (spalanie, topienie w wodzie, rozrywanie na części itp., symbolizujących ją przedmiotów). Negacji przypisywany jest ponadto sens „odwrotności”, gdy staje się ona znakiem świata pozaziemskiego — wówczas jako paralelna czynność magiczna występuje przekręcanie przedmiotów (15).

Przełożył z języka rosyjskiego *Roman Lewicki*

Literatura

1. Antas J., 1991, *O mechanizmach negowania. Wybrane semantyczne i pragmatyczne aspekty negacji*, Kraków.
2. Толстой Н. И., 1991, *Мифологизация грамматического рода в славянских народных верованиях. // Историческая лингвистика и типология*, Москва, с. 91–98.
3. Топорков А. Л., 1993, *Из наблюдений над функциями категории рода в этнодиалектных текстах. // Славянский и балканский фольклор. Вып. 7. Верования. Текст. Ритуал*, Москва.
4. *Замовы*. Минск, 1992. Серия „Беларуская народная творчасць”.
5. Раденковић Љ., 1982, *Народне басме и бајања*. Ниш, Приштина, Крагујевац.
6. Номис М., 1864, *Українські приказки, прислів'я і таке инше*. Санкт-Петербург.
7. Полесский архив Института славяноведения РАН, Москва.
8. Ветухов А., 1906, *Заговоры, заклинания, обереги и другие виды народного врачевания, основанные на вере в силу слова (Из истории мысли) // Русский филологический вестник*. Варшава, т. 55.
9. Романов Е. Р., *Белорусский сборник*. Вып. 5. Заговоры, апокрифы и духовные стихи. Витебск, 1891, с. 15.
10. *На путях из земли Пермской в Сибирь*. Москва, 1989, с. 284.
11. Виноградова Л. Н., Толстая С. М., 1994, *Ритуальные приглашения мифологических персонажей на рождественский ужин: формула и обряд. // Малые формы фольклора*. Москва, с. 166–197.
12. Морозов И. А., Толстой Н. И., 1995, *Бить*. // *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*, под ред. Н. И. Толстого. Москва, т. 1, А-Г, с. 177–180.
13. Гальковский Н. М., 1916, *Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси*. Харьков, т. 1, с. 247.
14. Толстой Н. И., Толстая С. М., 1988, *Народная этимология и структура славянского ритуального текста. // Славянское языкознание. X Международный съезд славистов. Доклады советской делегации*. Москва, с. 250–264.
15. Толстой Н. И., 1990, *Переворачивание предметов в славянском погребальном обряде. // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд*. Москва, с. 119–128.

MAGICAL FUNCTIONS OF NEGATIONS IN SACRAL TEXTS

Negative constructions in texts of a significant illocutionary force ('charm aways', spells, incantations, curses, apotropaic formuli, ritual dialogues, etc.) become a means of affecting real-world situations. Besides their basic grammatical function and the meaning 'it is not the case that', negative constructions in such contexts acquire stable cultural connotations of mythological nature: a) they annihilate the evil forces — a disease, a bad spell, witchcraft — in a magical way; b) they designate 'the other world', whose features include non-being, non-appearance, non-action, non-place, non-time; c) they reveal dissociation on the part of the speaker from the authorship of a given act, and disclose the role of the real doer of the act; d) they are manifestations of black magic.

In sacral texts negation is a means of implementing magic and a variety of 'linguistic magic'. In the actional cultural code it is paralleled by ritual actions, symbolizing the annihilation or expulsion of evil forces. When it refers to 'the other world', it is paralleled by turning objects upside down.